ACTA UNIVERSITATIS NICOLAI COPERNICI
https://doi.org/10.12775/AUNC_ARCH.2025.003 ARCHEOLOGIA XLI, 2025, 49–65

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
maciejurban@doktorant.umk.pl

Maciej Urban

TERYTORIALNOŚĆ I PRZEMOC W KULTURZE BRZESKO-KUJAWSKIEJ. PERSPEKTYWA ARCHEOLOGICZNA

Zarys treści. Kultura brzesko-kujawska rozwijała się w dorzeczu środkowej i dolnej Wisły w latach 4500–4000/3900 BC i należy do najlepiej poznanych jednostek neolitu w Europie Środkowej. Jej osadnictwo opierało się na długotrwale zamieszkiwanych osadach centralnych z przydomowymi cmentarzami, otoczonych siecią mniejszych osad satelickich. W materiałach archeologicznych widoczne są ślady przemocy i podziałów społecznych, wskazujące na zachowania terytorialne, znane również z badań nad społecznościami tradycyjnymi. Artykuł stanowi próbę nowego ujęcia złożonego systemu osadnictwa i kultury wczesnych rolników nad środkową i dolną Wisłą w drugiej połowie V tysiąclecia BC.

Słowa kluczowe: neolit, terytorialność, przemoc, kultura brzesko-kujawska, struktury społeczne

WPROWADZENIE

W literaturze przedmiotu utrwalił się wizerunek egalitarnych społeczności wczesnorolniczych, które miały cechować się pokojowym nastawieniem wobec sąsiednich grup zarówno rolniczych, jak i zbieracko-łowieckich oraz brakiem silnego przywiązania do zajmowanego terytorium. Osady stanowiły centra życia społecznego, gospodarczego i rytualnego rodzin funkcjonujących w ramach samowystarczalnej gospodarki. Ich mieszkańców łączyły wzajemne relacje, które nie tylko kształtowały strukturę wspólnot lokalnych, lecz także wyznaczały granice ich doświadczeń społecznych. Wydaje się, że taki model przedstawia wyidealizowany i jednostronny obraz dawnego świata, pozbawiony dynamiki. Obserwacje współczesnych społeczności tradycyjnych o gospodarce rolniczo-hodowlanej, badanych przez antropologię kulturową, stoją w opozycji

do poglądu o wybitnie egalitarnych rolnikach. Źródła archeologiczne, takie jak pozostałości ufortyfikowanych osad, masowe groby oraz szczątki kostne, na których zachowały się ślady urazów mechanicznych, będących możliwą przyczyną śmierci, również przeczą tej koncepcji. Celem niniejszego opracowania jest ukazanie, w jaki sposób wybrane reguły obrządku pogrzebowego i cechy osiedli odzwierciedlają obecność przemocy oraz terytorialności jako istotnego elementu życia społeczności kultury brzesko-kujawskiej. Analizy izotopowe przeprowadzone na szczątkach kostnych z osady w Osłonkach wskazują, że część populacji mogła być lepiej odżywiona, co może świadczyć o różnicach w statusie społecznym (Lorkiewicz 2012, s. 55). Obrzędowość pogrzebowa tej kultury wykazywała wyraźny podział darów grobowych, które przypisywano określonym płciom i zajęciom. Hierarchiczność jest także akcentowana w strukturze sieci osadniczej. Na niektórych osadach odnaleziono ślady pożarów, które przynajmniej na jakiś czas przerywały ich funkcjonowanie. Szczególną uwagę zwracają szczątki kostne ze śladami urazów mechanicznych, powstałych w wyniku celowego użycia narzędzi z dużą siłą, co może wskazywać na akty przemocy. Znaleziska te mogą być związane z przypuszczalną katastrofą, która dotknęła rejony Brześcia Kujawskiego i Osłonek (Lorkiewicz 2012, s. 65). Podziały wewnątrzgrupowe, rywalizacja między osadami oraz konflikty odgrywały znaczącą rolę w kształtowaniu relacji zarówno wewnątrz wspólnot wioskowych, jak i poza nimi. Artykuł stanowi próbę analizy zjawisk terytorialności oraz przemocy obecnych w pozostałościach osadniczych kultury brzesko-kujawskiej i opiera się na danych archeologicznych oraz wybranych badaniach nauk humanistycznych.

KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA SPOŁECZNOŚCI KULTURY BRZESKO-KUJAWSKIEJ

Społeczności identyfikowane z kulturą brzesko-kujawską rozwijały się na obszarach uprzednio zasiedlonych przez społeczności związane z kulturą ceramiki wstęgowej kłutej. Jej genezę wiąże się z migracjami społeczności kultury wstęgowej kłutej, które uległy istotnym przemianom pod wpływem oddziaływań kultury lendzielskiej (Grygiel 2008a, s. 10). Termin „kultura brzesko-kujawska" został wprowadzony przez Konrada Jażdżewskiego, a w późniejszym czasie to zjawisko kulturowe utrwaliło się w literaturze jako grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej. W starszych opracowaniach, głównie związanych z przedstawicielami szkoły poznańsko-kujawskiej, zjawisko to jest

traktowane jako integralna część kultury późnej ceramiki wstęgowej (Bigos 2014, s. 8).

Chronologia kultury brzesko-kujawskiej obejmuje okres około 4500–4000 BC. Ryszard Grygiel wyróżnił ponadto wcześniejszą fazę związaną z tzw. horyzontem kłutym, datowaną na około 4700/4600 BC (Grygiel 2008a, s. 20).

Do charakterystycznych elementów tej kultury zaliczają się monumentalne, trapezowate, długie domy, budowane z gęsto przylegających do siebie bali głęboko osadzonych w rowach fundamentowych. Ten typ budownictwa stanowił pewnego rodzaju nowość na obszarze Niżu Polskiego, zwłaszcza w kontekście porównawczym z ugrupowaniami kulturowymi poprzedzającymi kulturę brzesko-kujawską, które powszechnie wznosiły swoje domy na konstrukcjach słupowych. Należy jednak podkreślić, że zagadnienie zabudowy mieszkalnej społeczności kultury ceramiki wstęgowej kłutej pozostaje nadal słabo rozpoznane i niejednoznaczne w interpretacji. Brak wyraźnych pozostałości domów w materiale archeologicznym, takich jak regularne układy jam posłupowych czy relikty obiektów mieszkalnych, sugeruje możliwość odmiennego sposobu wznoszenia zabudowy.

Stanowiska archeologiczne z okresu funkcjonowania kultury brzesko-kujawskiej pokrywają się w ogólnym zarysie z obszarami, na których wcześniej osiedlały się starsze chronologicznie społeczności rolnicze (Pyzel 2018, s. 152–153; Kulczycka-Leciejewiczowa 1970, s. 56).

Z innych charakterystycznych cech można wyróżnić elementy kojarzone ze społecznościami zbieracko-łowieckimi, jak naszyjniki wykonane z zębów dzikich zwierząt, naramienniki z kości, a także T-kształtne topory z poroży jeleni (Czerniak, Pyzel 2019, s. 80–81).

Obrządek pogrzebowy opierał się na pochówkach szkieletowych, zmarłych składano w jamach grobowych zorientowanych na osi północ–południe, zwykle w bezpośrednim sąsiedztwie domostw, z którymi mogli być związani za życia (Czerniak, Pyzel 2019, s. 75).

Stałe osadnictwo odgrywało prawdopodobnie kluczową rolę w strukturze społecznej grup kultury brzesko-kujawskiej i stanowiło fundament ich gospodarki. Analiza rozmieszczenia osad, ich układu oraz wzajemnych powiązań gospodarczych wskazuje na wysoki stopień stabilizacji zarówno w zakresie zamieszkania, jak i organizacji ekonomicznej. Długotrwałe użytkowanie osad mogło prowadzić do wykształcenia się złożonych struktur mieszkalno-gospodarczych o charakterze hierarchicznym. Osady te mogły być zasiedlane nieprzerwanie przez jedną wspólnotę przez cały okres funkcjonowania kultury (Grygiel 2008a, s. 416).

W strukturze osadniczej wyróżnia się tzw. osady centralne, charakteryzujące się większą liczbą domów mieszkalnych, obecnością cmentarzysk oraz obiektów o charakterze gospodarczym. Stanowiły one rozbudowane kompleksy, które skupiały funkcje administracyjne, ekonomiczne i społeczne. Intensywna zabudowa, a także funkcje symboliczne i religijne nadawały im szczególne znaczenie w systemie osadniczym. W ich otoczeniu lokalizowano mniejsze osady satelickie, pełniące funkcje pomocnicze, produkcyjne i zaopatrzeniowe, jednak o znacznie mniejszym znaczeniu niż ośrodki centralne (Grygiel 2008a, s. 416).

Hierarchiczna organizacja osadnictwa opierała się na wyraźnym podziale funkcjonalnym, w którym osady centralne stanowiły punkty węzłowe, otoczone przez sieć mniejszych jednostek satelickich. Interesującym elementem tego układu jest rozmieszczenie cmentarzysk, które znacznie częściej występowały przy osadach centralnych. Koncentracja pochówków w tych miejscach może świadczyć o ich szczególnej roli w systemie społecznym, a także o specyficznych praktykach funeralnych.

TERYTORIALNOŚĆ

W badaniach nad społecznościami tradycyjnymi przestrzeń i terytorium stanowią fundamentalne elementy analiz. Z jednej strony dotyczą one określania granic przestrzeni zajmowanej przez grupy ludzkie i traktują terytorium jako mierzalną jednostkę geograficzną, z drugiej zaś badają sposoby, w jakie przestrzeń ta jest postrzegana i interpretowana przez członków wspólnot (Kobyliński 1986, s. 8). W takim ujęciu terytorium nie ogranicza się wyłącznie do fizycznych granic, lecz odgrywa kluczową rolę w organizacji społecznej oraz kształtowaniu relacji międzygrupowych, opartych na hierarchicznych wspólnotach, w których występują zróżnicowane zachowania wobec uczestników grupy wioskowej zależnie od ich statusu społecznego. Terytorialność przejawia się przede wszystkim w dwóch aspektach. Pierwszy dotyczy wyznaczania granic, zarówno geograficznych, jak i społecznych, które mogą ulegać zmianom w zależności od bieżących potrzeb danej grupy (Tilley 1994, s. 55). Drugi aspekt obejmuje systemy komunikacji i symboliki, w ramach których gesty, język i znaki służą odróżnieniu „swoich" od „obcych", porządkując tym samym działania społeczne. Symbolika ta jest głęboko zakorzeniona kulturowo i przyswajana w toku socjalizacji, co obejmuje również zasady respektowania i przekraczania postawionych przez kulturę granic. Choć zachowania przestrzenne mogą różnić

się między społecznościami, badania dowodzą, że grupy o zbliżonym modelu gospodarczym często wykazują analogiczne formy terytorialności i systemy ochrony granic (Volger 1972, s. 217). Na Kujawach osady centralne były rozmieszczone stosunkowo blisko siebie, większe założenia osadnicze dzieliło przeciętnie około 10 km, co mogło prowadzić do rywalizacji międzygrupowej i sprzyjać kształtowaniu się postaw terytorialnych, a nawet agresywnych. Odkrycia archeologiczne z tego regionu sugerują istnienie złożonej, hierarchicznie zorganizowanej struktury społecznej. Na obecność terytorialności i zróżnicowania społecznego mogą wskazywać różnice obserwowane w obrządkach pogrzebowych, szczególnie wyraźne w tzw. fazie klasycznej, kiedy to pojawia się znaczna różnorodność form grobów i ich wyposażenia. Szczególną uwagę zwracają pochówki zawierające przedmioty z miedzi, surowca wówczas rzadkiego i – jak się przypuszcza – uznawanego za luksusowy. Ograniczony dostęp do takich dóbr może świadczyć o wyższym statusie społecznym osób pochowanych wraz z tymi przedmiotami (Grygiel 2008c, s. 1909).

ORGANIZACJA PRZESTRZENNA OSAD

Osady centralne kultury brzesko-kujawskiej wykazują interesującą prawidłowość w zakresie organizacji przestrzennej zabudowy funkcjonalnej. Obiekty mieszkalne rozmieszczone są promieniście, zazwyczaj w kierunku zachodnim od punktu centralnego. Zjawisko to najlepiej udokumentowano na osadzie w Brześciu Kujawskim, gdzie zabudowa rozchodzi się promieniście w czterech kierunkach. Układ ten obejmuje różne fazy osadnicze, jednak nawet przy próbie wyodrębnienia zabudowy charakterystycznej dla poszczególnych etapów zasiedlenia promienisty charakter rozplanowania wciąż pozostaje widoczny. W tym kontekście interesującą rolę odgrywa założony we wczesnej fazie osadniczej obiekt 12/12a, który aż do końca funkcjonowania osady pozostawał największą budowlą w jej obrębie. W jednej z późniejszych faz został on dodatkowo odgrodzony palisadą (Grygiel 2008a, s. 475).

Podobne rozwiązania przestrzenne zaobserwowano w sąsiedniej osadzie w Osłonkach, gdzie zabudowa układa się w dwa rzędy, które – jak się przypuszcza – również zbiegały się w centralnym punkcie. Niestety, ta część stanowiska została zniszczona w wyniku eksploatacji żwiru jeszcze przed rozpoczęciem systematycznych badań wykopaliskowych (Grygiel 2008b, s. 475).

Trudno o jednoznaczną interpretację obserwowanego zjawiska, jednak nie można wykluczyć, że było ono rezultatem naturalnych procesów rozwoju osady,

w której każdy dom funkcjonował jako autonomiczna jednostka gospodarcza, dysponująca wydzieloną przestrzenią użytkową, przeznaczoną wyłącznie na potrzeby danej grupy domowników. Taki układ mógł być efektem wielopokoleniowego zasiedlania, w ramach którego kolejne domostwa były wznoszone w pobliżu starszych zgodnie z określoną logiką organizacji przestrzeni.

Różne modele organizacji przestrzeni zostały udokumentowane także wśród współczesnych społeczności tradycyjnych, w których rozmieszczenie zabudowy odzwierciedla zarówno relacje pokrewieństwa, jak i strukturę społeczną, w tym hierarchię statusu, przynależność do konkretnych jednostek rodowych, a nawet przypisane role w ramach wspólnoty. W tym kontekście promieniste rozmieszczenie domów mogło stanowić nie tylko funkcjonalne rozwiązanie gospodarcze, lecz także odzwierciedlenie lokalnych norm kulturowych, porządkujących relacje między jednostkami i rodzinami w obrębie osady.

Badania etnograficzne nad współczesnymi ugrupowaniami tradycyjnymi wykazują podobieństwa w systemie organizacji przestrzennej osad. Marcel Mauss zwraca uwagę na australijskie plemiona, których społeczności podzielone są totemami na klany oraz fratrie (Mauss 1968, s. 754). Przynależność do totemów określa ich pozycję oraz funkcje w społeczności, co również ma swoje odzwierciedlenie w organizacji przestrzennej obozu. Wspomniany autor opisał zjawisko takiej klasyfikacji na przykładzie obozu przybierającego formę koła, które jest podzielone na kilka części zorganizowanych w pewnej separacji od siebie ze względu na podziały społeczne wynikające z przynależności do danych klanów, totemów oraz fratrii (Mauss 1968, s. 754).

Analogiczna sytuacja została zaobserwowana wśród rdzennych społeczności północnoamerykańskich Siuksów: Osage, Omaha, Kanza, Ponka (Mauss 1968, s. 755). Marcel Mauss zwrócił uwagę na jeszcze jedno istotne zjawisko występujące wśród ugrupowań australijskiego plemienia Wotjobaluk. Członkowie społeczności są silnie przywiązani do określonych przestrzeni totemicznych, do których należą strony świata (Mauss 1968, s. 757). Taka klasyfikacja wymusza na plemieniu chowanie zmarłych w określony sposób, regulujący również orientację jamy grobowej, a także głowy zmarłego (Mauss 1968, s. 757). Kolejny przykład pojawia się w organizacji osad społeczności Południowego Nias w Indonezji. Organizacja przestrzenna jest determinowana przez podziały społeczne, w których hierarchia odgrywa istotną rolę. Całość doświadczeń społecznych jest ściśle powiązana z kosmosem wierzeń i symbolicznym podziałem świata, w którym swoje odzwierciedlenie znalazła organizacja przestrzenna wsi (Fraser 1968, s. 35). Osada odzwierciedla porządek świata,

a jej układ przestrzenny bezpośrednio odtwarza strukturę społeczną wspólnoty. Domy przez nich zajmowane znacznie różnią się rozmiarami, zdobieniem oraz materiałami użytymi do ich wzniesienia od domów reszty społeczności, co podkreśla ich status społeczny (Fraser 1968, s. 36). Im niżej w hierarchii znajduje się rodzina, tym dalej od „górnej" części osady znajduje się dom (Fraser 1968, s. 36). W ogólnym ujęciu rozlokowanie poszczególnych domostw opiera się na hierarchii społecznej zamieszkujących je rodzin, podziałach totemicznych oraz przynależności klanowej. Te czynniki wymuszają koncentrację ludności o tym samym statusie lub pochodzeniu na określonych działkach wsi (Fraser 1968, s. 37; Gauvain, Altman 1982, s. 31).

RÓŻNICE W OBRZĘDOWOŚCI POGRZEBOWEJ

Praktyki pogrzebowe od dawna stanowią jeden z kluczowych obszarów zainteresowania antropologii i archeologii, ponieważ umożliwiają wgląd w społeczną organizację dawnych wspólnot. W tradycyjnych ujęciach interpretacyjnych ich zróżnicowanie wyjaśniano przede wszystkim poprzez odwołanie do systemów wierzeń, kontaktów międzykulturowych oraz czynników środowiskowych, zakładając jednocześnie, że zmienność wszystkich elementów kultury wynika z podobnych mechanizmów (Binford 1971, s. 12).

W takim podejściu różnice w obrządku pogrzebowym interpretowano najczęściej jako efekt zmian w ideologiach religijnych lub rezultat dyfuzji kulturowej, rzadziej uwzględniając ich potencjalny związek ze strukturą społeczną. Założenie o jednorodności mechanizmów zmienności kulturowej prowadziło tym samym do traktowania praktyk pogrzebowych jako elementów podlegających tym samym regułom wyjaśniania co inne komponenty kultury (Binford 1971, s. 15).

Dane empiryczne wskazują, że zróżnicowanie obrządku pogrzebowego nie jest przypadkowe ani swobodne, lecz pozostaje w systematycznym związku z podstawowymi cechami struktury społecznej, takimi jak wiek, płeć, status społeczny czy przynależność grupowa zmarłego (Binford 1971, s. 12–15). W konsekwencji praktyki pogrzebowe należy traktować jako element systemu społecznego, który odzwierciedla jego wewnętrzne zróżnicowanie, a nie jako autonomiczny i niezależny komponent kultury.

Obrzędowość pogrzebowa kultury brzesko-kujawskiej, choć nawiązuje do tradycji wcześniejszych kultur cyklu wstęgowego, wykazuje istotne modyfikacje w zakresie struktury i formy pochówków. Kluczową różnicą jest

brak praktykowania ciałopalenia, które występowało w społecznościach zarówno kultury ceramiki wstęgowej rytej, jak i kultury ceramiki wstęgowej kłutej (Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, s. 94, 164; Sznajdrowska 2012, s. 70). Dodatkowo w grobach kultury brzesko-kujawskiej rzadko składano naczynia ceramiczne, stanowiące standardowe wyposażenie grobowe we wcześniejszych kulturach cyklu wstęgowego (Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, s. 94). W konsekwencji w materiale źródłowym kultury brzesko-kujawskiej czytelne są głębokie transformacje dotyczące zarówno rytu składania ciał, jak i ogólnej struktury inwentarzy towarzyszących pochówkom (Grygiel 2008c, s. 1761). Zmarłych najczęściej składano w pozycji skurczonej, na lewym bądź prawym boku, z relatywnie skromnym wyposażeniem grobowym (Grygiel, Bogucki 1986, s. 130). Pochówki lokowano w obrębie osad, w bezpośrednim sąsiedztwie domów, z którymi zmarli mogli być związani za życia. Tego rodzaju praktyka może wskazywać na istnienie silnych więzi między zmarłymi a określonymi jednostkami mieszkalnymi, co sugeruje istotną rolę struktur rodzinnych lub domowych w organizacji społecznej tej kultury.

Na tym tle szczególne znaczenie zyskują pochówki odbiegające od dominującego modelu. W okresie klasycznym kultury brzesko-kujawskiej, związanym z napływem miedzi, wykształcił się alternatywny model grzebania zmarłych, obejmujący prawdopodobnie jedynie wybrane jednostki, osoby o potencjalnie wyższym statusie społecznym. Nowy rytuał pogrzebowy, w którym zmarłych układano w pozycji na wznak, cechował się wyraźnym zróżnicowaniem wyposażenia grobowego w zależności od płci (Grygiel, Bogucki 1986, s. 130). W grobach pojawiały się przedmioty, które można interpretować jako wskaźniki pozycji społecznej lub pełnionych ról w strukturze wspólnoty. Praktyki te sugerują istnienie bardziej złożonej organizacji społecznej oraz wyodrębnienie się grup uprzywilejowanych, dla których pochówek stanowił formę symbolicznej afirmacji statusu. Warto zaznaczyć, że przedmioty wykonane z miedzi występują niemal wyłącznie w grobach należących do tego alternatywnego rytuału (Grygiel, Bogucki 1986, s. 130).

Groby kobiet, określanych niekiedy mianem „księżniczek lendzielskich", wyróżniają się wyjątkowo bogatym wyposażeniem. Wśród znalezisk znajdują się m.in. ozdoby w postaci naramienników wykonanych z bydlęcych żeber, pasy biodrowe z muszli małży rzecznych (Grygiel 2008, s. 208), a także miedziane diademy (Grygiel, Bogucki 1986, s. 132). W odróżnieniu od bogato wyposażonych pochówków męskich, w których zmarłych często układano na wznak, kobiety grzebano zazwyczaj w sposób zgodny z wcześniejszą tradycją, w pozycji skurczonej, na lewym boku.

W przypadku mężczyzn charakter wyposażenia, często obejmującego narzędzia i broń, sprawił, że niektóre z tych pochówków określane są w literaturze mianem tzw. grobów wojowników (Grygiel, Bogucki 1986, s. 133). Choć termin ten ma charakter umowny, sugeruje istnienie wyodrębnionej grupy mężczyzn, których pozycja społeczna mogła być związana z pełnieniem funkcji ochronnych lub aktami przemocy w imieniu wspólnoty. Wyposażenie interpretowane jako broń obejmuje przede wszystkim topory wykonane z poroży jeleni, które nierzadko odnajdywane są w okolicach głów zmarłych. Interesującym elementem jest również układ rąk zmarłych – ich pozycja na klatce piersiowej może sugerować, że podczas pochówku wkładano w nie topory w sposób przypominający trzymanie ich w momencie złożenia do grobu (Grygiel, Bogucki 1986, s. 132). Innym powtarzającym się typem inwentarza grobowego, który można wiązać ze statusem społecznym, są bogato zdobione kościane sztylety, często dekorowane rytymi ornamentami. Większość z nich ma otwór na niepracującym końcu i znajdowana jest w okolicach dłoni (Grygiel, Bogucki 1986, s. 132).

Na tym tle szczególnie interesujące wydają się wyniki analiz izotopowych przeprowadzonych na próbie szczątków kostnych z osady centralnej w Osłonkach, stanowisko 1. Badania te dostarczyły istotnych informacji dotyczących potencjalnego zróżnicowania diety w obrębie wspólnoty. Stwierdzono, że szczątki osób pochowanych wraz z inwentarzem miedzianym charakteryzują się średnio wyższymi wartościami $\delta^{13}C$ w porównaniu z pochówkami, w których nie odnotowano obecności przedmiotów z miedzi. Może to sugerować większy udział produktów pochodzenia zwierzęcego, zwłaszcza mięsa, w diecie jednostek o wyższym statusie społecznym (Budd i in. 2020, s. 942). Interpretacja ta napotyka jednak trudności ze względu na brak istotnych różnic w wartościach $\delta^{15}N$ między obiema grupami. Gdyby osoby pochowane z inwentarzem miedzianym faktycznie spożywały więcej mięsa, należałoby oczekiwać proporcjonalnego wzrostu wartości $\delta^{15}N$, czego jednak nie zaobserwowano (Budd i in. 2020, s. 942).

OSADY OBRONNE

Stanowisko 1 w Osłonkach jest jedyną znaną osadą kultury brzesko-kujawskiej o wyraźnym charakterze obronnym. Znajduje się około 10 km na zachód od Brześcia Kujawskiego, na wyniesionej formie półwyspowej o wysokości około 90 m n.p.m. Od północy teren sąsiaduje z płytką doliną biegnącą z zachodu na wschód, która obecnie pełni funkcję niewielkiego kanału polodowcowego

łączącego się z Doliną Bachorzy. Po stronie południowej położone jest owalne zagłębienie, będące pozostałością po ostatnim zlodowaceniu, prawdopodobnie uformowane w wyniku topnienia bryły martwego lodu (Grygiel, Bogucki 1997, s. 166). Współcześnie obszar ten stanowi suchą równinę, jednak w okresie neolitu doliny te wypełniały strumienie i potoki, a w bezpośrednim sąsiedztwie występowały liczne niewielkie jeziora.

Osada w Osłonkach została usytuowana na wyniesieniu terenu, otoczonym z trzech stron obszarami podmokłymi, co zapewniało jej naturalną ochronę (Lorkiewicz 2012, s. 53). W drugiej fazie zasiedlenia, wiązanej z pojawieniem się importów miedzianych, w mniej chronionej części osady wykopano rów obronny, który wzmocniono palisadą oraz wyposażono w bramę (Lorkiewicz 2012, s. 53).

System umocnień zastosowany w Osłonkach konstrukcyjnie odpowiada fortyfikacjom znanym z tego okresu z terenów Europy Zachodniej oraz Południowej. Składał się on z rowu oraz segmentowej palisady, a dodatkowym elementem obronnym były dwa trapezowate domy (nr 26 i 28), wkomponowane w jego układ. Dwa zidentyfikowane odcinki rowu miały szerokość od 1,5 do 2,5 m, a długość około 20 m i tworzyły wraz z palisadą półkolisty, zamknięty pierścień otaczający osadę (Grygiel 2008b, s. 729). Choć rów mógł pełnić funkcję obronną, kluczowym elementem zabezpieczenia była palisada, częściowo osłaniająca osadę. Istnieje przypuszczenie, że sam rów pierwotnie nie był planowany jako przeszkoda obronna, lecz stanowił źródło gliny wykorzystywanej do oblepiania ścian palisady (Grygiel 2008b, s. 729). W południowej części stanowiska starsze elementy zabudowy obronnej zostały w dużym stopniu przekształcone przez młodsze fazy fortyfikacji. W trakcie tej przebudowy rów został pogłębiony i poszerzony, a w jego południowym odcinku wzniesiono główną bramę wjazdową o szerokości 2,5 m (Grygiel 2008b, s. 729). Plan zabudowy ukazuje celowe wydłużenie palisady w taki sposób, by zasłaniała wejście do osady. Co istotne, wejście było nieznacznie przesunięte względem osi bramy, co w przypadku potencjalnych napastników, zwłaszcza praworęcznych, mogło stanowić dodatkową przeszkodę.

W celu zwiększenia ochrony odcinki rowu wzmocniono podwójnym rzędem palisady, ustawionym po jednej linii po każdej stronie. Przestrzeń przed bramą wjazdową podzielono rzędem słupów rozmieszczonych w układzie przypominającym literę „Y". Rozwiązanie to dzieliło wejście na dwie części, przy jednoczesnym zachowaniu jego pełnej szerokości (Grygiel 2008b, s. 729–747).

W trakcie badań terenowych w Osłonkach odkryto ślady sugerujące co najmniej częściowe przerwanie funkcjonowania osady, spowodowane najprawdopodobniej katastrofalnym wydarzeniem, które dotknęło jej mieszkańców. Na stanowisku zidentyfikowano warstwy pożarowe w kilku lokalizacjach, obejmujące sześć trapezowatych chat po zachodniej stronie osady. Ślady ognia były wyraźnie widoczne w partiach fundamentowych tych budynków, a wewnątrz domostw oraz w ich bezpośrednim otoczeniu odnotowano liczne fragmenty silnie przepalonej polepy (Grygiel 2008b, s. 550).

W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje grób LXXIII z Osłonek. Deponowano w nim szczątki trzech osób: kobiety w wieku 25–35 lat oraz dwojga dzieci w wieku 4–6 i 9–10 lat. Na czaszkach kobiety oraz starszego dziecka, w okolicach kości ciemieniowej, widoczne są ślady głębokich obrażeń zadanych szpiczastym narzędziem. Ich morfologia pozwala przypuszczać, że są to ślady po uderzeniach rogowych toporów, typowych dla inwentarza tej kultury (Grygiel 2008b, s. 726).

ŚLADY POŻARÓW NA STANOWISKACH KULTURY BRZESKO-KUJAWSKIEJ W REJONIE BRZEŚCIA KUJAWSKIEGO I OSŁONEK

Innym ważnym stanowiskiem kultury brzesko-kujawskiej, noszącym ślady przemocy, jest zespół osadniczy w Miechowicach. Tworzyły go dwa sąsiadujące ze sobą stanowiska – 4 i 4a – położone w odległości około 200 m od siebie, które razem składały się na osadę centralną. Kompleks ten znajdował się około 3 km na północny wschód od Osłonek, na brzegach dwóch nieistniejących już jezior polodowcowych (Grygiel 2008b, s. 1009).

Osada w Miechowicach funkcjonowała równolegle z Osłonkami, a ich fazy osadnicze pokrywają się chronologicznie (Grygiel 2008b, s. 1009). W kilku domach odkryto warstwy pożarowe, które przypadają na schyłek jej użytkowania. Mogły one pozostawać w związku z wydarzeniami, które dotknęły również mieszkańców osady w Osłonkach.

Trzecia faza rozwoju osady w Miechowicach przypada na schyłkowy okres jej funkcjonowania, czego przejawem jest zaprzestanie wznoszenia nowych obiektów (Grygiel 2008b, s. 1017). W warstwach kulturowych odsłoniętych na stanowisku 4, na poziomie fundamentów domów, widoczne są ślady katastrofy, która mogła mieć związek z wydarzeniami znanymi z Osłonek.

W części południowej stanowiska pożary objęły dwa domy – obiekty nr 4 i 5 (Grygiel 2008b, s. 1017). Obiekt nr 4 zachował się najlepiej; w jego fundamentach odsłonięto grubą warstwę silnie przepalonej polepy, a wewnątrz, w jamie zasobowej (obiekt nr 8), stwierdzono podobne nagromadzenia. Dom nr 5 przetrwał w gorszym stanie, co pozwoliło jedynie na fragmentaryczną rekonstrukcję fundamentów. Również tutaj odnotowano ślady ognia, bryłki polepy zalegały w resztkach rowów fundamentowych oraz w jamie zasobowej (obiekt nr 4) przylegającej do jego wschodniej ściany (Grygiel 2008b, s. 1018).

Kolejne świadectwa zniszczeń pochodzą z jamy zasobowej nr 29, której chronologia pokrywa się z wcześniejszymi przypadkami. Obiekt ten pierwotnie pełnił funkcję grobu, który jak się sugeruje, mógł zostać ekshumowany, a szczątki być może zostały przeniesione w inne miejsce (Grygiel 2008b, s. 1018). W głębszych partiach jamy odkryto fragmenty naczyń ceramicznych, dwa silnie zużyte rozcieracze oraz bryły polepy z odciskami drewnianych elementów konstrukcyjnych. Jama ta przylegała bezpośrednio do narożnika obiektu nr 11, jednego z najdłużej użytkowanych domów na stanowisku, którego horyzont chronologiczny przypada na ostatnią fazę zasiedlenia (Grygiel 2008b, s. 1018).

Kres zasiedlenia osady centralnej w Miechowicach jest synchroniczny z upadkiem Osłonek. Tezę tę potwierdzają oznaczenia radiowęglowe, lokujące to wydarzenie w przedziale około 4350–4230 BC (Grygiel 2008b, s. 1018).

DYSKUSJA

Na zakończenie warto zadać pytanie, czy zaprezentowane argumenty są wystarczające, by uznać istnienie silnych zachowań terytorialnych wśród społeczności kultury brzesko-kujawskiej, zarówno w kontekście relacji zewnętrznych, jak i w obrębie codziennego życia.

Współczesne społeczności tradycyjne, badane przez antropologię kulturową, w ogólnym ujęciu nie przypisują dużej wagi ochronie granic w sensie fizycznym. Wyjątek stanowią przestrzenie szczególnego znaczenia, takie jak ziemie przodków, miejsca narodzin czy przestrzenie totemiczne, które należą do sfery *sacrum* i odgrywają kluczową rolę w życiu duchowym i społecznym. Mimo to społeczności te często wykazują wysoką złożoność struktur wewnętrznych i opierają swoją organizację na podziałach klanowych, totemicznych czy fratrialnych. Przynależność do tych grup nie tylko określa status jednostki w społeczności, lecz także wiąże się z określonymi przywilejami i obowiązkami

wobec całej wspólnoty. Innym schematem funkcjonowania charakteryzują się społeczności rolnicze, które opierają swoją egzystencję na gospodarce ściśle powiązanej z określonymi miejscami, takimi jak pola uprawne czy pastwiska. Dla tych grup ziemia stanowi kluczowy element tożsamości i przetrwania, co sprawia, że nie tylko są one dobrze zorganizowane, ale również wykazują skłonność do podejmowania agresywnych działań w obronie własnych zasobów i terytorium. Terytorialność, będąca integralną częścią ich życia, znajduje swoje odzwierciedlenie w sposobie zarządzania przestrzenią oraz relacjach z otoczeniem, w tym z innymi grupami społecznymi.

Jednym z podstawowych wskaźników umożliwiających odtworzenie struktury społecznej dawnych wspólnot jest analiza obrządku pogrzebowego oraz jego materialnego i symbolicznego kontekstu. Nietypowy układ zmarłych w grobach, w połączeniu z charakterystycznym wyposażeniem, może odzwierciedlać ich pozycję w hierarchii społecznej lub rolę pełnioną w danej wspólnocie. Szczególną uwagę należy zwrócić na odchylenia od standardowych praktyk grzebalnych, które potencjalnie świadczą o indywidualnym znaczeniu zmarłych lub wyjątkowych okolicznościach towarzyszących ich życiu i śmierci. Interpretacja tych odchyleń wymaga jednak uwzględnienia zarówno uwarunkowań kulturowych, jak i intencji społeczności, która nadawała pochówkowi określony charakter. Warto także rozważyć hipotezę ostracyzmu jako czynnika determinującego specyfikę niektórych pochówków, lecz w świetle dostępnych danych wydaje się ona mało prawdopodobna. Szczególnego znaczenia nabierają w tym kontekście szczątki noszące wyraźne ślady przemocy interpersonalnej oraz obecność broni w inwentarzu grobowym. Charakterystyczne ułożenie broni, jak w przypadku pochówków „łuczników" czy „wojowników" wyposażonych w topory rogowe, wskazuje na intencjonalne jej wyeksponowanie. Taki zabieg mógł pełnić funkcję symboliczną – podkreślał zarówno status społeczny zmarłego, jak i jego rolę w działaniach militarnych. Dodatkowo w tego rodzaju grobach często odkrywane są przedmioty miedziane, będące dobrami luksusowymi o charakterze importowanym, co sugeruje ich przynależność do elitarnych warstw społeczności.

Analogiczne zachowania można zaobserwować wśród współczesnych społeczności tradycyjnych, w których rytuały związane z obrzędowością pogrzebową regulowane są przez tradycję lub pochodzenie danej grupy. Interesującym zagadnieniem pozostają ślady traum, które świadczą o udziale tych społeczności w konfliktach zbrojnych. Może to być wynikiem konieczności ekonomicznej związanej z konkurencją o zasoby, co w gęsto zaludnionym regionie nie jest zaskakujące, lub efektem innych czynników, np. ideologicznych. Osady spo-

łeczności kultury brzesko-kujawskiej często lokalizowano w bliskim sąsiedztwie wcześniejszej zabudowy „wstęgowej" (Pyzel 2018, s. 147). Możliwe, że było to związane z pamięcią zbiorową oraz dostępem do istniejących już zasobów. Warto jednak zauważyć, że w osadzie w Brześciu Kujawskim gęsta zabudowa nie naruszała wcześniejszych pozostałości budownictwa „wstęgowego" (Pyzel 2018, s. 147).

System osadniczy społeczności kultury brzesko-kujawskiej również wydaje się wskazywać na możliwość wykształcenia złożonej struktury społecznej. Wyraźny podział na osady centralne oraz sąsiadujące z nimi osady satelickie sugeruje hierarchiczne zróżnicowanie, które odzwierciedlało się zarówno w funkcjonowaniu tych ośrodków, jak i w strukturze zamieszkującej je populacji. Osady centralne pełniły nie tylko funkcje gospodarcze, lecz także obrzędowo-rytualne, co potwierdzają cmentarzyska zakładane w ich obrębie. W tych miejscach można wyróżnić kilka grup pochówków, różniących się wyposażeniem oraz układem zmarłych w jamach grobowych. Różnice te mogą świadczyć o zróżnicowaniu społecznym lub symbolicznym, odzwierciedlającym status oraz rolę poszczególnych jednostek w społeczności.

PODSUMOWANIE

Zjawisko zachowań terytorialnych wśród społeczności kultury brzesko-kujawskiej było silnie akcentowane w hierarchii osiedli, które tworzyły system powiązanych, a zarazem rywalizujących ze sobą osad. Struktura ta sprzyjała wykształceniu zróżnicowanych grup społecznych oraz złożonych relacji między nimi, wykraczających poza granice poszczególnych wiosek. Przejawem tego mogą być pochówki wojowników wyposażonych w broń oraz przedmioty z miedzi, co wskazuje na wyraźne różnice w statusie społecznym. Na szczególną uwagę zasługuje ufortyfikowana osada w Osłonkach oraz ślady urazów mechanicznych na szczątkach kostnych. Wskazuje to na istnienie grupy społecznej lub tradycji nakładającej na określone jednostki obowiązek angażowania się w konflikty zbrojne oraz ochrony społeczności przed zagrożeniami zewnętrznymi. Monumentalne długie domy, charakterystyczne dla tego typu osiedli, były z jednej strony wyrazem jedności organizacyjnej zamieszkujących je ludzi, z drugiej zaś symboliczną manifestacją ideologicznego systemu władzy, w którym osada centralna odgrywała kluczową rolę. Nie można również pominąć sfery wierzeń i magii, które mogły tłumaczyć koncentrację pochówków

w obrębie większych osad. Obecność cmentarzysk w takich miejscach mogła stanowić wyraz symbolicznej i rytualnej integracji wspólnoty.

Proponowana koncepcja terytorialności ugrupowań kultury brzesko-kujawskiej nie stanowi ostatecznego rozwiązania badanych kwestii, lecz jest próbą interpretacji zjawisk zaobserwowanych w kontekście osadnictwa. Może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań i refleksji nad zachowaniami terytorialnymi społeczności wczesnorolniczych w rejonie środkowej i dolnej Wisły, a także przyczynić się do pogłębienia dyskusji na temat struktury społecznej oraz relacji między osadami i ich mieszkańcami.

Bibliografia

Bigos M., 2014, *Północna granica zasięgu kultury późnej ceramiki wstęgowej*, Folia Praehistorica Posnaniensia, Poznań, t. 19, s. 7–40.

Binford, L.R., 1971, *Mortuary practices: Their study and their potential*, [w:] *Memoirs of the Society for American Archaeology*, red. J.A. Brown, Washington, s. 6–29.

Budd C., Bogucki P., Lillie M., Grygiel R., Lorkiewicz W., Schulting R., 2020, *All things bright: Copper grave goods and diet at the Neolithic site of Osłonki, Poland*, Antiquity, vol. 94 (376), s. 932–947.

Czerniak L., 1980, *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań.

Czerniak L., Pyzel J., 2019, *The Brześć Kujawski culture. The north-easternmost Early Chalcolithic communities in Europe*, [w:] *Contacts, boundaries, innovation. Exploring developed Neolithic societies in Central Europe and beyond*, red. M. Gleser, D. Hofmann, Leiden, s. 59–90.

Fraser D., 1968, *Village planning in the primitive world*, New York.

Gauvain M., Altman I., 1982, *A cross-cultural analysis of homes*, Architecture & Behavior, vol. 2, s. 3–22.

Grygiel R., 2008a, *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek 2: 1. Środkowy neolit. Grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej*, Łódź.

Grygiel R., 2008b, *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek 2: 2. Środkowy neolit. Grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej*, Łódź.

Grygiel R., 2008c, *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek 2: 3. Środkowy neolit. Grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej*, Łódź.

Grygiel R., Bogucki P., 1986, *Early Neolithic sites at Brześć Kujawski, Poland: Preliminary report on the 1980–1984 excavations*, *Journal of Field Archaeology*, vol. 13 (2), s. 121–137.

Grygiel R., Bogucki P., 1997, *Early farmers in north-central Europe: 1989–1994 excavations at Osłonki, Poland*, Journal of Field Archaeology, vol. 24 (2), s. 161–178.

Kobyliński Z., 1986, *Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę" w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze*, Archeologia Polski, t. 31 (1), s. 7–30.

Kulczycka-Leciejewiczowa A., 1970, *The Linear and Stroked Pottery Cultures*, [w:] *The Neolithic in Poland*, red. T. Wiślański, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 14–78.

Kulczycka-Leciejewiczowa A., 1979, *Pierwsze społeczności rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. 2: *Neolit*, red. W. Hensel, T. Wiślański, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 19–157.

Lorkiewicz W., 2012, *Skeletal trauma and violence among the early farmers of the North European Plain: Evidence from Neolithic settlements of the Lengyel Culture in Kuyavia, north-central Poland*, [w:] *Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective*, red. M. Teschler-Nicola, Oxford, s. 51–76.

Mauss M., 1968, *Socjologia i antropologia*, przeł. M. Król, K. Pomian, J. Szacki, Warszawa.

Pyzel J., 2018, *Kultury pamięci, kultury zapomnienia. Osady pierwszych rolników w percepcji młodszych ugrupowań naddunajskich. Studium wybranych przypadków*, Gdańsk.

Sznajdrowska A., 2012, *Recepcja wzorców rösseńskich na Niżu Polski*, [w:] *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. 33, red. S. Czopek, Rzeszów, s. 63–93.

Tilley C.Y., 1994, *A phenomenology of landscape: Places, paths, and monuments*, Oxford.

Volger G., 1972, *Die Tasmanier – Versuch einer ethnographisch-historischen Rekonstruktion*, Wiesbaden.

TERRITORIALITY AND VIOLENCE IN THE BRZEŚĆ KUJAWSKI CULTURE. ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

Keywords: Neolithic, territoriality, violence, Brześć Kujawski culture, social structures

Summary

The Brześć Kujawski culture developed in the middle and lower Vistula basin during the Neolithic period, between 4500 and 4000/3900 BC. It is one of the best-studied units of the Late Stone Age in Central Europe. The population of the Brześć Kujawski culture established long-lasting so-called central settlements, where household cemeteries were also located. The settlement network included smaller and more short-lived residential units, referred to as satellite settlements. Groups of the Brześć Kujawski culture inhabited areas with the best arable land in a given region, thus creating compact clusters of settlement.

Research on the burials of the inhabitants of the central settlements has drawn attention to numerous traces of trauma on skeletons as well as to differences in the burial practices

applied to particular social groups. For the first time in the prehistory of the Polish Lowlands, burials of men with weapons were distinguished. In the stratigraphy of the central settlements, relics of defensive structures and traces of fires are also present. All this evidence should be incorporated into the model of the Brześć Kujawski culture, which combines two interrelated phenomena: territoriality and violence. Similar patterns have been observed among some traditional societies studied by cultural anthropologists. The results of studies in other branches of the humanities also point in this direction.

This article represents an attempt to provide a new perspective on the complex character of the settlement system and culture of early farming communities inhabiting the middle and lower Vistula basin in the second half of the 5th millennium BC.